

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ι. ΑΣΛΑΝΗΣ

ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ
ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ
ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Με τον όρο κεντρική Μακεδονία χαρακτηρίζουν τόσο ο Casson¹ όσο και ο

ΑΜΗΤΟΣ
ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟ
ΑΝΑΤΥΠΟ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1986

I. ΑΣΛΑΝΗΣ

ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Με τον όρο κεντρική Μακεδονία χαρακτηρίζουν τόσο ο Casson¹ όσο και ο French², αλλά και ο Heurtley³, την έκταση που περιβάλλεται από τον ποταμό Στρυμόνα στα ανατολικά, τα όρη Κερκίνη και Βόρρα στα βόρεια και τα όρη Βέρμιον και Πιέρια στα δυτικά και νοτιοδυτικά. Στα νότια βρέχεται από το Αιγαίο Πέλαγος, μέσα στο οποίο εισχωρεί δημιουργώντας τις χερσονήσους της Κασσάνδρας, της Σιθωνίας και του Αγίου Όρους.

Οι νεότερες έρευνες έδειξαν ότι κατά τους προϊστορικούς χρόνους η διαμόρφωση των ακτών, ιδιαίτερα σε μέρη όπου εκβάλλουν ποταμοί, ήταν πολύ διαφορετική. Είναι ήδη γνωστό, ότι η σημερινή πεδιάδα των Γιαννιτσών ήταν θαλάσσιος κόλπος, όπου χύνονταν οι ποταμοί Αξιός και Αλιάκμονας, καθώς και μια σειρά μικρότερων χειμάρρων που κατέβαιναν από τα γειτονικά όρη. Η εικόνα αυτή συμπληρώνεται με την προσθήκη της διαμόρφωσης των εκβολών του ποταμού Αξιού, έτσι όπως προέκυψε από τη γεωλογική έρευνα της περιοχής με την ευκαιρία της ανασκαφής της προϊστορικής θέσης του Καστανά⁴.

Οι εκβολές του Αξιού βρισκόταν κοντά στο Πολύκαστρο, μόλις 15 χλμ. από τα ελληνογιουγκοσλαβικά σύνορα. Θα ήταν επομένως ορθότερο, αν ως δυτικά όρια της κεντρικής Μακεδονίας χαρακτηριζόταν όχι το όρος Βέρμιο, αλλά ο λεγόμενος «κόλπος του Καστανά» και η θαλάσσια έκταση στην περιοχή της σημερινής πεδιάδας των Γιαννιτσών, η οποία αποτελούσε προέκταση του κόλπου που αργότερα ονομάστηκε Θερμαϊκός.

Παρόμοια θα μπορούσε να φαντασθεί κανείς την διαμόρφωση των εκβολών του ποταμού Στρυμόνα, στην περιοχή της σημερινής κοιλάδας του οποίου υπήρχε η λίμνη του Αχινού και εκτεταμένα έλη⁵.

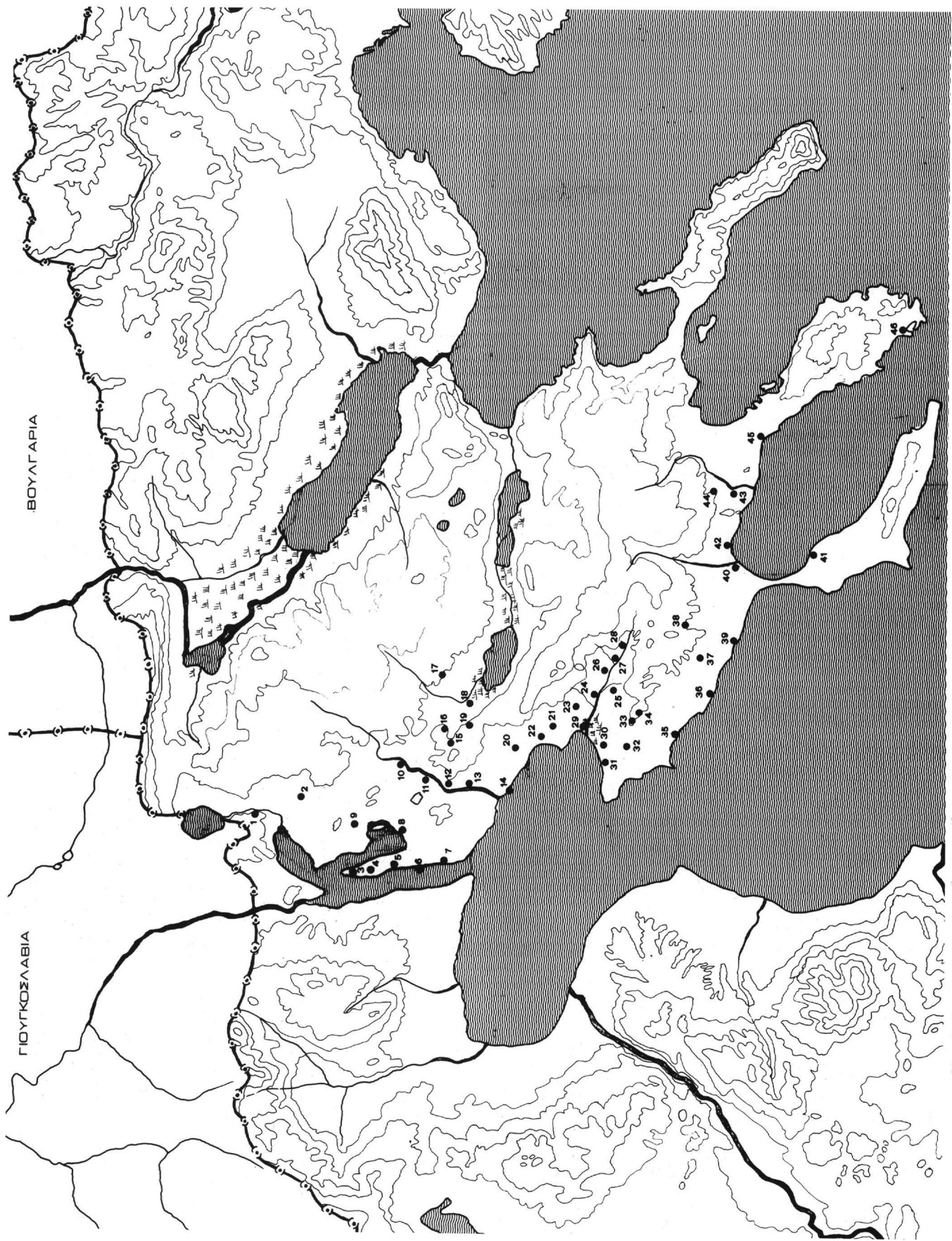
1. S. Casson, Macedonia, Thrace and Illyria (1926) 32.

2. D. H. French, Pottery-Distributions and the Geographical Regions of Macedonia, Sbornik Narodnog Museja Beograd VI, 1970, 6.

3. W. A. Heurtley, Prehistoric Macedonia (1939) 6.

4. H. Schulz, JbZMusMainz 26, 1979, 223 κεξ. M. Sivignon, Μακεδονία (1982) 24 εικ. 5. Casson, ό.π. 14 κεξ. χάρτης II.

5. Casson, ό.π. 7, χάρτες VIII και XIX. Sivignon, ό.π. 15.

Σχ. 1. Η διαμόρφωση των παραλίων της κεντρικής Μακεδονίας κατά τους προϊστορικούς χρόνους (σύμφωνα με τους Casson, Schulz, Sivignon) και οι θέσεις της πρώτης εποχής χαλκού.

Με βάση τα στοιχεία αυτά θα πρέπει να αναθεωρηθούν τα όρια της κεντρικής Μακεδονίας κατά τους προϊστορικούς χρόνους: στα νότια και τα δυτικά βρεχόταν από θάλασσα, στα ανατολικά οριζόταν από την ελώδη κοιλάδα του Στρυμόνα και στα βόρεια από το όρος Κερκίνη (Σχ. 1).

Γεωμορφολογικά η κεντρική Μακεδονία χωρίζεται από τα όρη Χορτιάτης και Υψίζωνον (Χολομώντας) σε δύο μέρη. Το πρώτο περιλαμβάνει την έκταση στα νότια των ορέων με τις τρεις χερσονήσους, ενώ το δεύτερο απλώνεται στα βόρεια μέχρι το όρος Κερκίνη. Είναι η έκταση γύρω από τις λίμνες της Βόλβης και του Αγ. Βασιλείου, καθώς και κατά μήκος του Γαλλικού ποταμού. Ο τελευταίος αποτελούσε προφανώς τον μεγαλύτερο ποταμό της κεντρικής Μακεδονίας.

Η ανθρώπινη δραστηριότητα συγκεντρωνόταν στις πεδινές εκτάσεις γύρω από τις λίμνες, στις κοιλάδες των ποταμών και τα παράλια, ενώ απουσίαζε από τις ορεινές περιοχές του Χολομώντα, του Χορτιάτη και του Βερτίσκου στην ανατολική πλευρά της κεντρικής Μακεδονίας⁶.

Σκοπός του άρθρου αυτού είναι να απεικονίσει, όσο πιστότερα το επιτρέπει η μέχρι σήμερα έρευνα, τις πολιτιστικές σχέσεις της κεντρικής Μακεδονίας και του γειτονικού βαλκανικού χώρου κατά την πρώιμη εποχή του χαλκού. Παράλληλα θα γίνει μια σύντομη αναφορά στη Θεσσαλία για την ένταξη του βόρειου στο νοτιότερο ελλαδικό χώρο. Ως μέσο εξέτασης των πολιτιστικών σχέσεων θα χρησιμεύσει κατ' ανάγκην η κεραμική, αφού τα άλλα κινητά και ακίνητα ευρήματα σπανίζουν.

Με την πρώιμη εποχή του χαλκού στο βόρειο ελλαδικό χώρο ασχολήθηκαν κυρίως ο W. A. Heurtley, ο οποίος την αντιμετώπισε ως μέρος της γενικότερης έρευνας για την προϊστορία της Μακεδονίας⁷, και η E. Hanschmann, η οποία είχε ως αφετηρία της έρευνάς της τη Θεσσαλία⁸.

Αφορμή για την επανεξέταση της πρώιμης εποχής του χαλκού στάθηκε η ανασκαφή επιχώσεων της περιόδου αυτής στην προϊστορική τούμπα του Καστανά⁹. Τα ευρήματα, αν και όχι αρκετά για την αδιάσειστη τεκμηρίωση ορισμένων φαινομένων, επιτρέπουν την εξαγωγή σειράς ωφέλιμων συμπερασμάτων για την πολιτιστική εξέλιξη της περιοχής.

Η μετάβαση από τη νεολιθική στην πρώιμη εποχή του χαλκού συντελείται με διαφορετικό τρόπο στις διάφορες γεωγραφικές ενότητες του ελλαδικού και του βαλκανικού χώρου¹⁰. Έτσι ενώ στο μικρασιατικό χώρο έχει ήδη αρχίσει η εποχή του χαλκού (Beycesultan XIX-XVII - Kum Tepe Ib - Τροία I), στη νησιωτική και νότια Ελλάδα αρχίζουν οι φάσεις Γκρόττα-Πηλός (πρωτοκυκλαδική I) και Εύτρη-

6. D. H. French, *Index of Prehistoric Sites of Central Macedonia* (1967) παρ. χάρτης.

7. Heurtley, ό.π. 1 κεξ.

8. E. Hanschmann - V. Milojičić, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa Magoula in Thessalien. III Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit Teil 1 και 2, Beiträge zur ur-und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes* 13, 1976.

9. I. Ασλάνης, *Kastanas-Die frühbronzezeitlichen Funde und Befunde, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 4, 1985.

10. C. Renfrew, *The Emergence of Civilization* (1972) 152 κεξ.

σης¹¹ (Πρωτοελλαδική Ι), στη Θεσσαλία αναπτύσσεται ο πολιτισμός Ραχμάνι. Ο βαλκανικός χώρος καλύπτεται από το πολιτιστικό πλαίσιο Bubanj-Hum I-Šuplavec-Salcuța-Krivodol. Ιδιαίτερα στη Βουλγαρία ανθεί ο πολιτισμός Gumelnița¹². Όπως φαίνεται, μεταξύ της νεολιθικής και της εποχής του χαλκού αναπτύχθηκε στο βαλκανικό χώρο μια χαλκολιθική περίοδος, η οποία είχε στοιχεία τόσο της απερχόμενης νεολιθικής όσο και της επόμενης εποχής του χαλκού. Χωρίς αμφιβολία η περίοδος αυτή θα πρέπει να συσχετισθεί με την ύπαρξη άφθονου μετάλλου τόσο στην περιοχή των Καρπαθίων βόρεια του Δουναβη, όσο και στις ορεινές περιοχές της Γιουγκοσλαβίας και της Βουλγαρίας. Στη νησιωτική και νότια Ελλάδα, οι οποίες προφανώς βρίσκονται κάτω από την πολιτιστική επίδραση της Μικράς Ασίας και των πολιτισμών της ανατολικής Μεσογείου, απουσιάζει η χαλκολιθική περίοδος. Τη νοτιότερη έκφραση της περιόδου αυτής αποτελεί ο πολιτισμός του Ραχμανίου στη Θεσσαλία.

Στην κεντρική Μακεδονία δεν έχει διαπιστωθεί ακόμη η ύπαρξη χαλκολιθικής περιόδου. Στη δυτική, η ανασκαφή στο Μάνδαλο —που βρίσκεται σε εξέλιξη— σίγουρα θα συμβάλει στη διαπίστωση τέτοιας περιόδου, γιατί η περιοχή βρίσκεται σε άμεση πολιτιστική επαφή τόσο με τη Θεσσαλία όσο και με την Πελαγονία, όπου έχουν επισημανθεί χαλκολιθικοί πολιτισμοί.

Στην ανατολική Μακεδονία δεν έχει γίνει διαχωρισμός κάποιας χαλκολιθικής φάσης. Η δημοσίευση του υλικού της ανασκαφής των Σιταγρών χρονίζει¹³, ενώ η πρόσφατη δημοσίευση του Ντικιλί Τας ίσως ρίξει περισσότερο φως στην έρευνα¹⁴.

Με την έναρξη της πρώιμης εποχής του χαλκού παρατηρείται στη Μακεδονία το φαινόμενο της εγκατάλειψης σειράς νεολιθικών και χαλκολιθικών θέσεων και ίδρυσης νέων, συνήθως σε φυσικά οχυρωμένες θέσεις¹⁵. Το ίδιο φαινόμενο διαπιστώνεται και στη χαλκολιθική του βαλκανικού χώρου. Στους νέους οικισμούς ανήκει και αυτός του Καστανά, ο οποίος ιδρύθηκε πάνω σε χαμηλό νησί σε απόσταση 70 μ. περίπου από την ανατολική ακτή του λεγόμενου «κόλπου του Καστανά»¹⁶.

Η ανασκαφή, αν και μικρού τμήματος του οικισμού, έδωσε τη δυνατότητα να μελετηθούν στη διαδοχή των στρωμάτων μεταβολές, που αντικατοπτρίζουν μεταξύ των άλλων και την πολιτιστική εξέλιξη της περιοχής.

Την κύρια ποσότητα του υλικού αποτελεί, όπως πάντοτε η κεραμική, με βάση την οποία καθορίζονται τα στάδια εξέλιξης κατά την πρώιμη εποχή του χαλκού. Τα

11. Hanschmann, ό.π. 195 κεξ.

12. H. Vajsova, Stand der Jungsteinzeitforschung in Bulgarien, SlovA XIV-1, 1966, 31 κεξ.

13. Νεότερη αναφορά C. Renfrew, The Aegean and the Balkans at the Close of the Neolithic Period (The Evidence of Sitagroi), Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur in Bratislava (1973) 427-440.

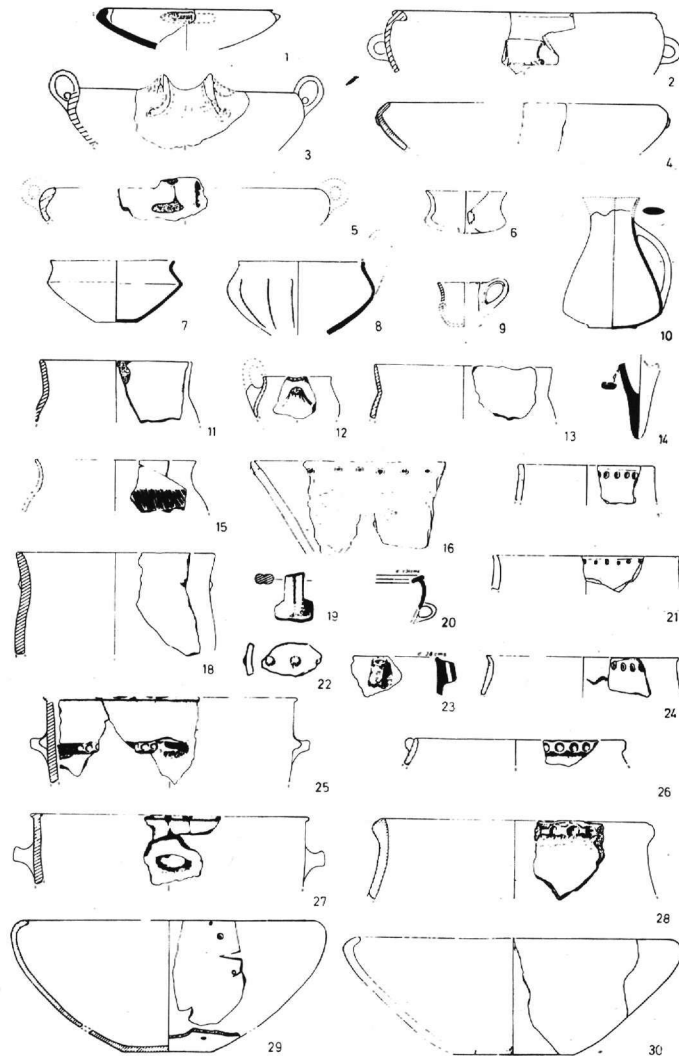
14. Η δημοσίευση της ανασκαφής από τον M. Séfériadès τυπώνεται. Τελευταία προδημοσίευση M. Séfériadès, Dikili Tash: Introduction à la Préhistoire de la Macédoine Orientale, BCH CVII, 1983, 635-677.

15. Για την περιοχή του Αξιού: Ασλάνης, ό.π. εικ. 109.

16. Ασλάνης, ό.π. εικ. 1.

αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τα άλλα ευρήματα είναι ελάχιστα και παρέχουν βοηθητικά στοιχεία.

Από τις επιχώσεις του Καστανά, συνολικού πάχους περίπου 13 μ., οι παλαιότερες, πάχους περίπου 3,80 μ., ανήκουν στην πρώτη περίοδο κατοίκησης της τούμπας (Περίοδος I) και μοιράζονται σε 10 στρώματα κατοίκησης¹⁷. Από αυτά, τα στρώματα 28-22β (βαθμίδα Α) ανήκουν στην πρώιμη και τα στρώματα 22α-21 (βαθμίδα Β) στη μέση εποχή του χαλκού¹⁸. Η φάση Α έχει ακόμη πρώιμη, μέση και

Σχ. 2. Κεραμική της πρώιμης εποχής του χαλκού από την κεντρική Μακεδονία (βαθμίδα Α-πρώιμη). (7-8.10.20.23: από τα Σέρβια της δυτικής Μακεδονίας).

17. Ασλάνης, ό.π. ειχ. 3.

18. Ασλάνης, ό.π. ειχ. 106.

ύστερη φάσεις εξέλιξης. Τέτοιοι διαχωρισμοί σε ομοιογενές υλικό, όπως αυτό της πρώιμης εποχής του χαλκού, είναι εξαιρετικά δύσκολοι, χρήσιμοι όμως για τον ακριβέστερο συσχετισμό με τις φάσεις εξέλιξης άλλων περιοχών.

Το υλικό του Καστανά εμπλουτίστηκε με αυτό άλλων ανασκαμμένων θέσεων από την κεντρική Μακεδονία, έτσι ώστε ο διαχωρισμός των φάσεων εξέλιξης, όπως διαπιστώθηκε στον Καστανά, να είναι αντιπροσωπευτικός για όλη την κεντρική Μακεδονία.

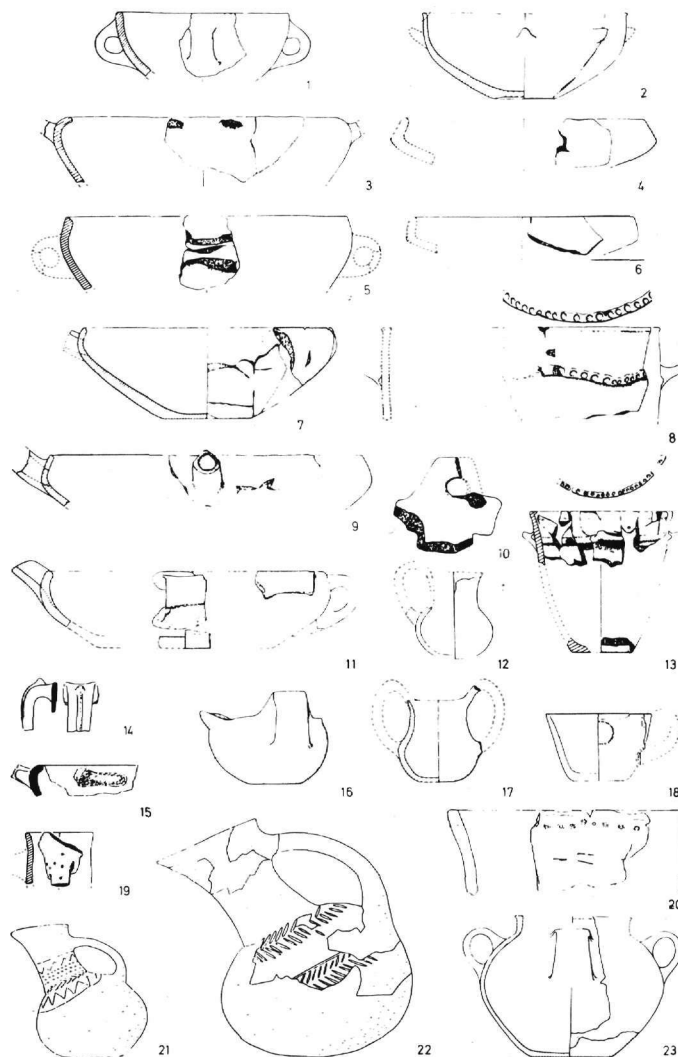
Η κεραμική της πρώιμης φάσης της βαθμίδας Α (στρώματα 28-24 του Καστανά) διαφέρει από αυτήν της χαλκολιθικής περιόδου ή της ύστερης νεολιθικής κατά την οποία κυριαρχούν στα σχήματα, οι φιάλες με γωνιώδες τοίχωμα, στη διακόσμηση, το επίθετο χρώμα, στην τεχνική, η μελανή λειασμένη επιφάνεια. Τώρα κυριαρχούν οι φιάλες με συγκλίνον τοίχωμα (Σχ. 2, 1-5. 29-30). Τα μικρά κύπελλα με υπερυψωμένη λαβή και σιγμοειδές ή σφαιρικό τοίχωμα (Σχ. 2, 6.9.12) συναντώνται επίσης συχνά και περιορίζονται μόνο στη φάση αυτή. Χαρακτηριστικό σχήμα είναι και οι λοπάδες με σειρά οπών κάτω από το χείλος (Σχ. 2, 16). Το χείλος είναι συνήθως απλό, έχουμε όμως και αμυγδαλόσχημα ή χείλη σε σχήμα Τ πάνω σε φιάλες και πιθόσχημα αγγεία (Σχ. 2, 2.20.25.27). Συνηθέστερο σχήμα στις λαβές είναι οι κάθετες ταινιωτές· στο τέλος όμως της φάσης (στρώμα 24 του Καστανά) συχνότερα εμφανίζονται οι γλωσσοειδείς αποφύσεις. Οι κυλινδρόσχημες λαβές (Σχ. 2, 2.5) εμφανίζονται εδώ συχνότερα από κάθε άλλη φάση. Οι σαλπυγγόσχημες —παραλλαγή των κυλινδρόσχημων— συναντώνται μόνον στη Χαλκιδική (Σχ. 2, 3). Η διακόσμηση είναι σπάνια, κυρίως ανάγλυφη με ταινίες ή αποτυπώματα δακτύλων τοποθετημένα αμέσως κάτω από το χείλος των αγγείων (Σχ. 2, 17.21.24.26.28). Συχνά εμφανίζονται ακόμη οι κομβιόσχημες αποφύσεις τοποθετημένες σε σειρά (Σχ. 2, 22). Χαράξεις και στίξεις είναι σπάνιες και περιορίζονται στη Χαλκιδική. Οι σαλπυγγόσχημες λαβές (Σχ. 2, 3), η φιάλη με επιμήκη χαμηλή γλωσσοειδή απόφυση ως λαβή (Σχ. 2, 1), το ανοιχτό ρηχό (Σχ. 2, 6) και το οξυπύθμενο κύπελλο (Σχ. 2, 14), μια πυξίδα από το Αξιοχώρι και οι ρηχές φιάλες με σχοινοειδή διακόσμηση από τον Άγιο Μάμα αποτελούν δείγμα τοπικής κεραμικής, που μιμείται σχήματα και τεχνικές που κατάγονται από άλλες περιοχές.

Συγκριτικά με αυτήν της χαλκολιθικής περιόδου της γειτονικής Θεσσαλίας, μια και δεν έχει καθοριστεί ακόμη αντίστοιχη περίοδος για τη Μακεδονία, η ποιότητα της κεραμικής είναι χαμηλότερη τόσο στην επεξεργασία της επιφάνειας όσο και την καθαρότητα του πηλού και το ψήσιμο.

Η μέση φάση της βαθμίδας Α χαρακτηρίζεται από τον εμπλουτισμό του σχηματολογίου και την παραπέρα πτώση της ποιότητας στην κεραμική. Το συχνότερο σχήμα είναι, όπως και προηγουμένως, η φιάλη με συγκλίνον τοίχωμα, όχι όμως τόσο έντονα όσο στην προηγούμενη φάση¹⁹. Στα νέα σχήματα περιλαμβάνονται οι ασύμμετρες φιάλες-«σαλτσιέρες» (Σχ. 3, 11.16), τα ασκοειδή αγγεία (Σχ. 3, 21-22) και οι σωληνόσχημες προχοές σε αγγεία (Σχ. 3, 7.9). Τα μικρά κύπελλα με

19. Ασλάνης, ό.π. εικ. 63.

σιγμοειδές τοίχωμα δεν υπάρχουν πλέον ως σχήμα. Στη θέση τους εμφανίζονται μεγαλύτερα με αδιαμόρφωτο τοίχωμα (Σχ. 3, 18). Συχνότερα εμφανίζονται εδώ οι μονόλαβες και δίλαβες υδρίες (Σχ. 3, 12, 17). Η διακόσμηση εμπλουτίζεται με τεχνικές, όπως η στίξη, ή η χάραξη με αμβλύ ή οξύ εργαλείο, που απλώνονται σε όλη την περιοχή της κεντρικής Μακεδονίας και όχι μόνον στη Χαλκιδική (Σχ. 3, 19, 21-22). Τα πάρα πάνω στοιχεία δείχνουν ότι αυτήν τη χρονική περίοδο η

Σχ. 3. Κεραμική της πρώιμης εποχής του χαλκού από την κεντρική Μακεδονία (βαθμίδα Α-μέση).

κεντρική Μακεδονία έρχεται σε στενότερη επαφή με γειτονικές περιοχές και δέχεται επιδράσεις στο σχηματολόγιο των αγγείων, όχι όμως και στην τεχνική κατασκευής, όπου παρατηρείται, όπως αναφέρθηκε παραπέρα, πτώση της ποιότητας.

Η ύστερη φάση της βαθμίδας Α (στρώμα 22β του Καστανά) είναι σύντομη χρονικά. Συνεχίζει την κεραμική παράδοση της προηγούμενης φάσης και τη συνδέει με την επόμενη βαθμίδα Β κυρίως με την εμφάνιση σχημάτων, τα οποία θα γίνουν χαρακτηριστικά στην βαθμίδα Β. Στις φιάλες δεν επικρατεί ένα μόνο σχήμα. Οι

Σχ. 4. Κεραμική της πρώτης εποχής του χαλκού από την κεντρική Μακεδονία (βαθμίδα Α-ύστερη).

φιάλες με συγκλίνον τοίχωμα, που είχαν συνέχεια σε ποσοστό συχνότητας, και οι χοανοειδείς μαζί με τις ημισφαιρικές, που αυξάνουν ήδη από την προηγούμενη φάση, έχουν σχεδόν ίσο ποσοστό εμφάνισης²⁰. Με τον τρόπο αυτό προετοιμάζεται η κυριαρχία του σχήματος της ημισφαιρικής φιάλης στην επόμενη βαθμίδα Β. Νέο σχήμα είναι οι φιάλες με σιγμοειδές τοίχωμα, με χαμηλό χοανοειδή λαιμό (Σχ. 4, 9)

20. Ασλάνης, ό.π. εικ. 45.

καθώς και οι φιάλες-πινάκια (Σχ. 4, 11-12). Οι αμφικωνικές φιάλες με αποκλίνον τοίχωμα επανεμφανίζονται με τη διαφορά ότι τώρα τογωνιώδες τμήμα βρίσκεται ψηλά στο άνω μέρος του αγγείου, έτσι ώστε το αποκλίνον τμήμα να είναι μικρό και να δημιουργεί χαμηλό λαιμό (Σχ. 4, 7). Συχνότερα από κάθε άλλη φάση εμφανίζονται τώρα οι μονόλαβες και δίλαβες υδρίες (Σχ. 4, 24-27). Στα πιθόσχημα αγγεία συνηθέστερο σχήμα γίνονται αυτά με συγκλίνον τοίχωμα (Σχ. 4, 13-14), τα οποία ξεπερνούν σε ποσοστό εμφάνισης τα χοανοειδή²¹. Οι λαβές με πλατιά ράχη, γνωστές από την προηγούμενη βαθμίδα (Σχ. 3, 10), εμφανίζονται εδώ για τελευταία φορά (Σχ. 4, 8). Η διακόσμηση είναι και εδώ κυρίως ανάγλυφη. Η ποιότητα της κεραμικής παραμένει η ίδια, ενώ παρατηρείται κάποια προτίμηση σε ανοιχτόχρωμες επιφάνειες.

Στη βαθμίδα Β (στρώματα 22α-21 του Καστανά) διαπιστώνεται μια αλλαγή στην εξέλιξη της κεραμικής, η οποία όμως επέρχεται σταδιακά με την παρεμβολή της προηγούμενης ύστερης φάσης της βαθμίδας Α. Η βαθμίδα Β μπορεί να θεωρηθεί ως αρχή της μέσης εποχής του χαλκού στην περιοχή. Στις φιάλες συνεχίζεται η μείωση του ποσοστού εμφάνισης αυτών με συγκλίνον τοίχωμα, το οποίο, ενώ στάθηκε κυρίαρχο σχήμα σε όλη σχεδόν τη διάρκεια της πρώιμης εποχής του χαλκού, αντιπροσωπεύει τώρα ένα πολύ μικρό ποσοστό των φιαλών (Σχ. 5, 23)²². Χαρακτηριστικά σχήματα είναι οι ημισφαιρικές φιάλες και αυτές με σιγμοειδές τοίχωμα (Σχ. 5, 1-2. 4.7. 16.20-21.28). Σημαντικά αυξάνεται επίσης και ο χαρακτηριστικός τύπος στη μέση εποχή του χαλκού της φιάλης με χαμηλό χοανοειδή λαιμό (Σχ. 5, 8.11.14.22). Τα κύπελλα έχουν τώρα σφαιρικό σώμα και πλατύ κυλινδρικό λαιμό (Σχ. 5, 29). Στα πιθόσχημα αγγεία συνηθέστερα είναι πάλι αυτά με σιγμοειδές τοίχωμα (Σχ. 5, 6.9.12.15)²³. Η διαφορά μεταξύ των αγγείων αυτών και εκείνων της αρχής της βαθμίδας Α βρίσκεται στο μέγεθος και τον χρωματισμό της επιφάνειας. Αντί για σκοτεινόχρωμα μεγάλα αγγεία, έχουμε τώρα μικρότερα, με ανοιχτόχρωμη επιφάνεια. Το ίδιο παρατηρείται και στις φιάλες. Νέα στοιχεία είναι οι τριγωνικές οριζόντιες λαβές (Σχ. 5, 18), καθώς και η τοποθέτηση λαβών (Σχ. 5, 16) και τριγωνικών αποφύσεων (Σχ. 5, 20) στο χείλος των φιαλών. Στην τεχνική κατασκευής παρουσιάζεται κάποια βελτίωση στην επεξεργασία της επιφάνειας που είναι καλύτερα και συχνότερα λειασμένη. Παράλληλα όμως ο πηλός χάνει σε καθαρότητα και έχουμε συχνά το φαινόμενο της φροντισμένα λειασμένης επιφάνειας αγγείου από χονδροειδή πηλό.

Το επόμενο στρώμα 20 στον Καστανά προήλθε από ανθρώπινη επίδραση πάνω στις επιχώσεις του στρώματος 21. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δεν βρέθηκαν και εικάζεται, ότι ένα διάστημα 200-300 χρόνων η θέση είτε είχε εγκαταλειφθεί, είτε ο οικισμός δεν απλωνόταν στο μέρος, όπου έγινε η ανασκαφή. Το επόμενο πάντως στρώμα 19 ανήκει ήδη στην ύστερη εποχή του χαλκού²⁴.

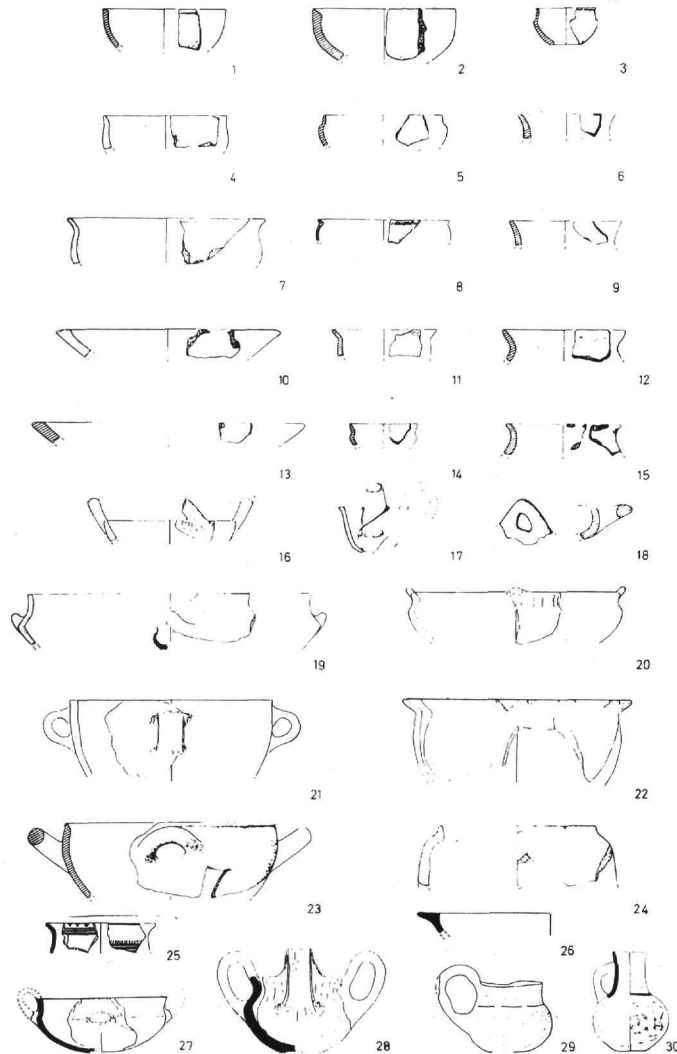
21. Ασλάνης, ό.π. εικ. 73.

22. Βλ. παραπάνω σημ. 20.

23. Βλ. παραπάνω σημ. 21.

24. A. Hochstetter, Kastanas-Die Handgemachte Keramik-Schichten 19-1. Teil 1-2, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 3, 1984.

Γενικά η κεραμική παρουσιάζει σε όλη τη διάρκεια της πρώιμης εποχής του χαλκού εξαιρετική ομοιογένεια, εξ αιτίας της οποίας είναι πολύ δύσκολος ο διαχωρισμός φάσεων εξέλιξης με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται την αντίστοιχη εποχή και στο λοιπό ελλαδικό και βαλκανικό χώρο. Για το λόγο αυτόν ως χαρακτηριστικά των φάσεων της κεντρικής

Σχ. 5. Κεραμική της αρχής της μέσης εποχής του χαλκού από την κεντρική Μακεδονία (βαθμίδα Β).

Μακεδονίας καθορίστηκαν: α) η συχνότητα εμφάνισης των σχημάτων, που διατρέχουν όλη την πρώιμη εποχή του χαλκού και β) η πρώτη εμφάνιση ενός σχήματος ή λεπτομέρειας αγγείου, όπως π.χ. λαβής, ή τεχνικής για τη διακόσμηση.

Η απουσία στρωματογραφημένου υλικού και η προσωρινή δημοσίευση του

υπάρχοντας δεν επιτρέπει ακριβή συγχρονισμό των φάσεων εξέλιξης της εποχής αυτής μεταξύ κεντρικής, ανατολικής και δυτικής Μακεδονίας²⁵.

Αντίθετα με τη Θεσσαλία είναι δυνατή μια ακριβέστερη σύγκριση κυρίως χάρη στην εργασία της E. Hanschmann η οποία με βάση τα ευρήματα της ανασκαφής στην Άργισσα-Μαγούλα επεξεργάστηκε το υλικό της πρώιμης εποχής του χαλκού από όλες τις ανασκαμμένες θέσεις του Θεσσαλικού χώρου²⁶. Αξιοσημείωτη είναι η στενή σχέση στην κεραμική του θεσσαλικού χώρου και της κεντρικής Μακεδονίας, η οποία δεν περιορίζεται μόνο στην ποιότητα, το σχηματολόγιο και τη διακόσμηση, αλλά επεκτείνεται και στην ταυτόχρονη εμφάνιση νέων στοιχείων και τάσεων εξέλιξης. Η αμφίπλευρη επίδραση, που διαπιστώνεται, ενισχύει την άποψη αυτή. Παράλληλα κάθε περιοχή αναπτύσσει και τοπικά χαρακτηριστικά, όπως είναι π.χ. στη Θεσσαλία η τοπική Urfirnis κεραμική, η συχνή εμφάνιση σαλπυγγόσχημων λαβών —οι οποίες όμως συναντώνται και στον αιγαιακό-μικρασιατικό χώρο—, η ποικιλία των πολυμερών λαβών. Στην κεντρική Μακεδονία από την άλλη μεριά έχουμε τα κύπελλα με χοανοειδές, αδιαμόρφωτο τοίχωμα και αργότερα τα κύπελλα με σφαιρικό σώμα και κυλινδρικό λαιμό, τις άφθονες δίλαβες υδρίες και ίσως τις λοπάδες με διάτρητο χείλος²⁷. Η εισηγμένη κεραμική από το νότο είναι εύκολο να αναγνωρισθεί στη Θεσσαλία εξ αιτίας της διαφοράς στην ποιότητα. Αντίθετα στη Μακεδονία εισηγμένη κεραμική είναι δύσκολο να διαπιστωθεί, όταν αυτή προέρχεται από τον ευρύτερο χώρο εξάπλωσης της μονόχρωμης, μη γραπτής κεραμικής. Ως εισηγμένα θεωρούνται οπωσδήποτε τα γραπτά όστρακα αγγείων από τα Κριτσανά και ίσως οι φιάλες με πολλαπλή γωνιώδη κλίση του τοιχώματος προς τα έσω²⁸.

Η πρώιμη εποχή χαλκού του βαλκανικού χώρου έχει στενή σχέση με αυτήν της κεντρικής Μακεδονίας, κυρίως στην ποιότητα της κεραμικής. Στο σχηματολόγιο και τα θέματα διακόσμησης υπάρχει βέβαια κάποια συγγένεια, κάθε περιοχή όμως έχει τη δική της προτίμηση σε αγγεία, που υπερισχύουν των άλλων σε συχνότητα εμφάνισης. Για τον παραπάνω λόγο οι περίοδοι του πολιτισμού του Έζερο στη Βουλγαρία και οι βαθμίδες πολιτιστικής εξέλιξης στην κεντρική Μακεδονία συγχρονίζονται καλύτερα με τη διαπίστωση κοινών κατευθύνσεων στην κεραμική, παρά με τη σύγκριση μεμονωμένων αγγείων.

Στην παλαιότερη οικιστική φάση XIII (Bauhorizont) του Έζερο²⁹ κυριαρχούν οι ημισφαιρικές φιάλες και στην XII προστίθενται και αυτές με συγκλίνον τοίχωμα. Τόσο στην XIII, όσο και στην XII το συνηθέστερο σχήμα στα πιθοειδή αγγεία είναι αυτό με σιγμοειδές τοίχωμα (Σχ. 6, 62.64). Οι φιάλες με συγκλίνον τοίχωμα και τα πιθόσχημα αγγεία επίσης με σιγμοειδές τοίχωμα είναι και στην κεντρική

25. Ασλάνης, ό.π. εικ. 118-120.

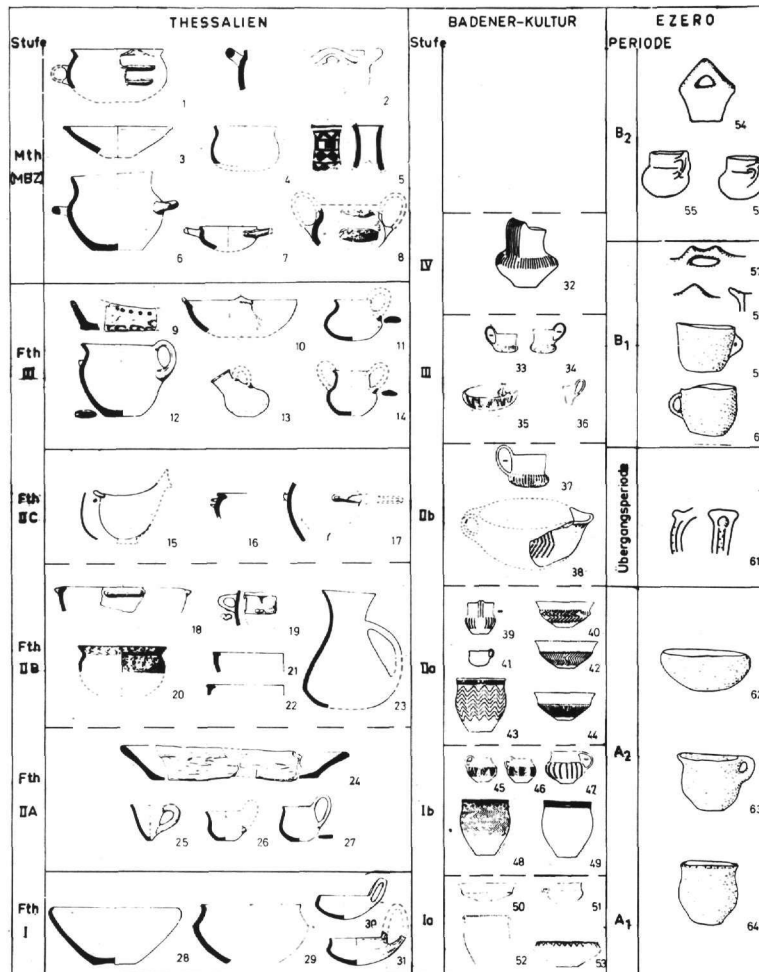
26. Hanschmann-Milojčić, ό.π. 107 κεξ.

27. Για τις σχέσεις Μακεδονίας και Θεσσαλίας βλ. Hanschmann-Milojčić, ό.π. 217 κεξ. και πρόσφατα Ασλάνης, ό.π. 283 κεξ.

28. Ασλάνης, ό.π. πίν. 112, 3 115, 5 116, 3-4.

29. G. I. Georgiev - N. J. Merpert - R. B. Katinčarov - D. G. Dimitrov, Ezero Ranobronzovoto Celište (1979) 221 κεξ.

Μακεδονία τα συνηθέστερα σχήματα. Τα μικρά κύπελλα με σιγμοειδές τοίχωμα περιορίζονται στις περιόδους A 1-2 του Έζερο και στη βαθμίδα A της κεντρικής Μακεδονίας (Σχ. 2, 9 και 6, 63). Εκτός από τις ομοιότητες αυτές, οι ίδιες περιόδοι του Έζερο χαρακτηρίζονται και από τη συχνή εμφάνιση ρηχών φιαλών-πινακίων, κυρίως όμως από την πολύ πλούσια χαρακτή, στικτή ή σχοινοειδή διακόσμηση, η οποία μάλιστα συχνά καταλαμβάνει όλη την επιφάνεια του αγγείου. Τέτοια διακόσμηση στην κεντρική Μακεδονία είναι εξαιρετικά σπάνια και διαπιστώνεται κυρίως στη Χαλκιδική.

Σχ. 6. Κεραμική της πρώιμης εποχής του χαλκού από τη Θεσσαλία και το βαλκανικό χώρο.

Η μεταβατική περίοδος (οικιστικές φάσεις VIII-VII) στο Έζερο χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση νέων στοιχείων στην κεραμική (σχήματα κλπ.), από τα οποία πολλά παρουσιάζονται και στη βαθμίδα A-μέση της Μακεδονίας για πρώτη φορά. Τέτοια στοιχεία είναι οι σωληνόσχημες προχοές σε φιάλες και πιθόσχημα αγγεία

και οι κάθετες λαβές με μαστοειδείς αποφύσεις και ανάγλυφες ταινίες στη ράχη τους (Σχ. 3, 14 και 6, 61). Η παρουσία των πιθόσχημων αγγείων με συγκλίνον τοίχωμα έχει την ίδια φθίνουσα τάση. Στην κεντρική Μακεδονία εμφανίζονται συχνότερα την εποχή αυτή η χαρακτή, στικτή και αυλακωτή διακόσμηση.

Η περίοδος Β1 (οικιστικές φάσεις VI-IV) του Έζερο συγχρονίζεται με την βαθμίδα Α-μέση και ύστερη της κεντρικής Μακεδονίας. Τα κύπελλα γίνονται τώρα μεγαλύτερα με τοίχωμα χωρίς διαμόρφωση ή ελαφρώς συγκλίνον (Σχ. 3, 18 και 4, 21.23 και 6, 59-60). Συχνά έχουν μαστοειδή απόφυση στο τοίχωμα απέναντι από τη λαβή. Οριζόντιες λαβές τοποθετημένες στο χείλος αγγείων ή λαβές με κυρτή ράχη είναι νέα στοιχεία σε αμφοτερές τις περιοχές (Σχ. 4, 17 και 6, 57). Τριγωνικές αποφύσεις στο χείλος φιαλών συναντιώνται κυρίως στις οικιστικές φάσεις IV-II του Έζερο και τα στρώματα 22 α-β του Καστανά (Σχ. 5, 20 και 6, 58). Τα κύπελλα με σφαιρικό σώμα και κυλινδρικό λαιμό περιορίζονται στις οικιστικές φάσεις V-II του Έζερο και στη βαθμίδα Β της κεντρικής Μακεδονίας (Σχ. 5, 29 και 6, 55-56).

Η περίοδος Β2 του Έζερο (οικιστικές φάσεις III-II) θα μπορούσε να συγχρονισθεί με τη βαθμίδα Β της κεντρικής Μακεδονίας. Μολονότι όμως τα σφαιρικά κύπελλα, που αναφέρθηκαν, και οι τριγωνικές λαβές (Σχ. 5, 18 και 6, 54) αποτελούν κοινά στοιχεία, κάθε περιοχή παρουσιάζει διαφορετικές τάσεις εξέλιξης στην κεραμική, όπως, για παράδειγμα, η κυριαρχία των ημισφαιρικών φιαλών και αυτών με σιγμοειδές τοίχωμα στην κεντρική Μακεδονία. Φαίνεται, πως η εξέλιξη της κεραμικής στη Βουλγαρία ακολουθεί από την περίοδο Β2 του πολιτισμού του Έζερο διαφορετικό δρόμο από αυτόν της κεντρικής Μακεδονίας³⁰.

Η εξάπλωση και η επίδραση του πολιτισμού Baden στο βαλκανικό χώρο κάνει απαραίτητο το συγχρονισμό του με τις βαθμίδες της πρώιμης εποχής χαλκού της κεντρικής Μακεδονίας³¹.

Χαρακτηριστικό του πολιτισμού Baden είναι η συχνή εμφάνιση των αυλακώσεων, των χαράξεων και άλλων τεχνικών, καθώς και η ποικιλία των θεμάτων στη διακόσμηση των αγγείων. Αντίθετα στην κεντρική Μακεδονία η διακόσμηση περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά στις ανάγλυφες ταινίες και τα αποτυπώματα δακτύλων. Στο σχηματολόγιο των αγγείων υπάρχει κάποια σχετική ομοιότητα, οι διαφορές όμως είναι μεγαλύτερες και, προ πάντων, κάθε περιοχή έχει τη δική της προτίμηση στα σχήματα, που εμφανίζονται συχνότερα. Έτσι έχουμε ως συνηθέστερα σχήματα φιαλών αυτές με συγκλίνον τοίχωμα στην κεντρική Μακεδονία, ενώ στον πολιτισμό Baden τις φιάλες με γωνιώδες τοίχωμα και υψηλό αποκλίνοντα λαιμό. Στα πιθόσχημα αγγεία της κεντρικής Μακεδονίας το κυρίαρχο σχήμα είναι αυτό με το συγκλίνον τοίχωμα. Στον πολιτισμό Baden εκτός από το συγκλίνον τοίχωμα έχουν και χοανοειδή ή κυλινδρικό λαιμό. Τέτοιο σχήμα εμφανίζεται στην περιοχή της Μακεδονίας σπάνια ως ποικιλία. Ομοιότητες υπάρχουν και στην

30. Για σύγκριση με τις περιόδους του Έζερο βλ. Ασλάνης, ό.π. 295 κεξ. εικ. 123.

31. Για σύγκριση με τις φάσεις του πολιτισμού Baden βλ. Ασλάνης, ό.π. 311 κεξ. εικ. 129.

τεχνική της κατασκευής των αγγείων. Οι ομοιότητες όμως αυτές δεν περιορίζονται μόνον στην περιοχή της Μακεδονίας και του χώρου εξάπλωσης του πολιτισμού Baden, αλλά καλύπτουν όλους τους πολιτισμούς της πρώιμης εποχής του βαλκανικού χώρου.

Παρά τις διαφορές που αναφέρθηκαν και οι οποίες καλύπτουν όλες τις βαθμίδες του πολιτισμού Baden, υπάρχουν ομοιότητες που επιτρέπουν το συγχρονισμό του πολιτισμού αυτού με τις βαθμίδες της πρώιμης εποχής του χαλκού στην κεντρική Μακεδονία. Έτσι τα σφαιρικά κύπελλα με χαμηλό αποκλίνον χείλος συναντώνται στις βαθμίδες I a-b³² του πολιτισμού Baden, στο στρώμα 27 του Καστανά και τη φάση 8 των Σερβίων, όπου μάλιστα κοσμούνται με ανάγλυφες ταινίες (Σχ. 2, 8.12 και 6, 45- 46). Τα μικρά, πλατιά κύπελλα με σιγμοειδές τοίχωμα εμφανίζονται στις βαθμίδες Ia-IIb του πολιτισμού Baden, στους οικισμούς I/II των Κριτσανών και τη φάση 8 των Σερβίων (Σχ. 2, 6 και 6, 51). Το τονισμένο προς τα έξω χείλος στις φιάλες, που εμφανίζεται στις βαθμίδες Ia-b του πολιτισμού Baden (Σχ. 6, 53), είναι η μοναδική ποικιλία χείλους αγγείων, εκτός από το συνηθισμένο στρογγυλεμένο, στα στρώματα 28-27 του Καστανά.

Στη βαθμίδα Ib (Baden) αρχίζει η διακόσμηση των πιθόσχημων αγγείων με ανάγλυφες ταινίες τοποθετημένες αμέσως κάτω από το χείλος (Σχ. 6, 48-49). Στην Μακεδονία ο ίδιος τρόπος διακόσμησης και επιλογής της θέσης συνεχίζεται επίσης σε όλες τις φάσεις της πρώιμης εποχής του χαλκού, με υψηλότερη συχνότητα όμως εμφανίζονται στην πρώιμη φάση της βαθμίδας A³³. Στην ίδια βαθμίδα Ib του πολιτισμού Baden συχνότερο σχήμα πιθόσχημων αγγείων είναι αυτό με σιγμοειδές τοίχωμα. Το ίδιο σχήμα κυριαρχεί στα στρώματα 28-27 του Καστανά, στην αρχή δηλαδή της πρώιμης φάσης της βαθμίδας A στην κεντρική Μακεδονία. Κύπελλα με κοίλη βάση, τύπου ομφαλού, της βαθμίδας Ib έχουν αντιστοιχίες με κύπελλο της φάσης 8 των Σερβίων. Στην ίδια βαθμίδα και φάση διαπιστώνονται κυλινδρόσχημες λαβές κάθετα τοποθετημένες (Σχ. 2, 23 και 6, 45). Η τοποθέτηση αυτή της κυλινδρόσχημης λαβής εμφανίζεται ήδη στη χαλκολιθική περίοδο του βαλκανικού χώρου, δεν συνεχίζεται όμως μετά τη βαθμίδα Ib του πολιτισμού Baden. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία θεωρείται δυνατός ο συγχρονισμός της βαθμίδας Ib του πολιτισμού Baden με τα στρώματα 28-27 του Καστανά.

Στη βαθμίδα IIa του ίδιου πολιτισμού (Baden) εμφανίζονται για πρώτη φορά μικρά, βαθιά κύπελλα με σιγμοειδές τοίχωμα (Σχ. 6, 41), τα οποία δεν συνεχίζονται στην επόμενη βαθμίδα III. Στη Μακεδονία είναι γνωστά από προηγούμενες φάσεις, έχουν όμως την ίδια περιορισμένη διάρκεια εμφάνισης (βαθμίδα A-πρώιμη). Στην ίδια βαθμίδα IIa του πολιτισμού Baden νέο στοιχείο αποτελούν οι διμερείς λαβές (Σχ. 6, 39). Οι λαβές αυτές εμφανίζονται στην Μακεδονία στο τέλος της

32. Σύμφωνα με τη διαίρεση της Němejsová-Pavúková: V. Němejsová-Pavúková, An Outline of the Periodical System of Baden Culture and its Chronological Relations to Southeast Europe, SlovA XXIX-2, 1981, 261-296.

33. Ασλάνης, ό.π. εικ. 105.

βαθμίδα Α-πρώιμη (στρώμα 24 του Καστανά) (Σχ. 2, 19). Οι ασύμμετρες φιάλες με προχολή («σαλτσιέρες») αποτελούν νέο σχήμα τόσο στην βαθμίδα IIb του πολιτισμού Baden όσο και στην Α- μέση της κεντρικής Μακεδονίας (Σχ. 3, 11.16 και 6, 38). Υδρίες με υπερυψωμένη λαβή είναι γνωστές από τη βαθμίδα IIb και τους Σιταγρούς IV. Φιάλες, κύπελλα και υδρίες με υψηλό, κυλινδρικό λαιμό και πιεσμένο σώμα —χαρακτηριστικά σχήματα της πολιτιστικής ομάδας Kostolac— εμφανίζονται στην ίδια βαθμίδα IIb του πολιτισμού Baden και τη φάση I της Πεντάπολης. Στην ίδια φάση της Πεντάπολης ανήκει και η κύρια ποσότητα της κεραμικής με αυλακωτή διακόσμηση. Γενικότερα στη βαθμίδα IIb παρατηρείται στενότερη σχέση στα σχήματα και στη διακόσμηση μεταξύ του πολιτισμού Baden και της ανατολικής Μακεδονίας. Στην κεντρική Μακεδονία η επίδραση του πολιτισμού αυτού εκφράζεται με την συχνότερη εμφάνιση της διακόσμησης με χαράξεις, στίξεις και έκτυπα, στην βαθμίδα Α-μέση.

Η κεραμική της βαθμίδας III του πολιτισμού Baden έχει πολύ λίγες ομοιότητες με αυτήν της κεντρικής Μακεδονίας. Από το υπάρχον υλικό μόνο ένα βαθύ χοανοειδές κύπελλο έχει αντίστοιχο σχήμα στις φάσεις 9-10 των Σερβίων (Σχ. 4, 18 και 6.36).

Στη βαθμίδα IV συνθηθέστερο σχήμα είναι οι υδρίες με υψηλό, κυλινδρικό λαιμό και πιεσμένο σώμα, καθώς τα κύπελλα με σχεδόν κάθετο τοίχωμα και έντονα υπερυψωμένη ταινιωτή λαβή. Στο τελευταίο σχήμα φαίνεται καθαρά η επίδραση της πολιτιστικής ομάδας Kostolac. Η σύγκριση με αντίστοιχο χρονικά υλικό της Κεντρικής Μακεδονίας είναι εξαιρετικά δύσκολη. Οι χαρακτηριστικές φιάλες του τύπου Kostolac³⁴ με κυλινδρικό λαιμό και πιεσμένο σώμα και οι υδρίες με τις ιδιόρρυθμες υπερυψωμένες λαβές απουσιάζουν από την κεντρική Μακεδονία. Μόνον οι ταινιωτές λαβές με δέσμη χαρακτών γραμμών της βαθμίδας IVa βρίσκουν αντιστοιχία σε λαβές από την κεντρική Μακεδονία που ανήκουν στις βαθμίδες Α-ύστερη και Β (Σχ. 4, 19 και 6, 32). Το ίδιο ισχύει και για τα οξυύθμενα κύπελλα της βαθμίδας IV του πολιτισμού Baden και της φάσης Vb των Σιταγρών³⁵.

Μολονότι τα πιθόσχημα αγγεία με σιγμοειδές τοίχωμα γίνονται πάλι το συχνότερο σχήμα αγγείων τόσο στη βαθμίδα Β της κεντρικής Μακεδονίας, όσο και τη βαθμίδα Ε —κατά το διαχωρισμό του Neustupný³⁶—, η κεραμική παρουσιάζει μεγάλες διαφορές, όχι μόνο στο σχηματολόγιο, αλλά και στη διακόσμηση. Στην κεντρική Μακεδονία η διακόσμηση —ανάγλυφη και χαρακτή— γίνεται σπάνια και στοιχεία της πολιτιστικής ομάδας Kostolac και της επόμενης Vučedol είναι σχεδόν άγνωστα. Αντίθετα τέτοια στοιχεία εμφανίζονται συχνά στην ανατολική Μακεδονία στη βαθμίδα IIIβ του Ντικίλι Τας³⁷.

34. Για τον πολιτισμό Kostolac βλ. N. Tasić, Kostolačka Kultura, Praistorija Jugoslavenskih Zemalia III (1979) 235 κεξ.

35. Renfrew, The Tree-Ring Calibration of Radiocarbon: An Archaeological Evolution, ProcPrHist Soc 36, 1970, εικ. 9, σειρά πρώτη, δεύτερο από αριστερά.

36. Ασλάνης, ό.π. εικ. 128.

37. Κεραμική Vučedol υπάρχει στη φάση IIIB του Ντικίλι Τας: Sefériadès, ό.π. 662 κεξ. εικ. 58 και 62.

Συνοψίζοντας τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω παρατηρεί κανείς ότι:

α. Με την έναρξη της πρώιμης εποχής του χαλκού στην κεντρική Μακεδονία επικρατεί μια κεραμική, η οποία διαφέρει εντελώς από αυτήν της νεότερης νεολιθικής, ενώ περιορισμένες είναι και οι ομοιότητες με τη χαλκολιθική, όπως τη γνωρίζουμε από άλλες περιοχές. Εκτός από αυτό, οι οικισμοί ιδρύονται σε νέες θέσεις. Μεταβολή παρατηρείται και στην οικονομία, όπου προτιμάται η εκτροφή βοοειδών και της ποικιλίας των προβάτων που παράγουν μαλλί³⁸. Όλες οι μεταβολές αυτές εμφανίζονται σε εποχή που αντιστοιχεί στην Πρωτοελλαδική ΙΙ του νοτιοελλαδικού χώρου.

β. Η εξέλιξη της κεραμικής συνεχίζεται ομαλά σε όλη τη διάρκεια της πρώιμης εποχής του χαλκού (βαθμίδα Α). Οι αλλαγές που γίνονται έρχονται σταδιακά και διαπιστώνονται μόνο μετά από λεπτομερή μελέτη όλου του υλικού.

γ. Η μετάβαση στη μέση εποχή του χαλκού (βαθμίδα Β) γίνεται ομαλά και αναγνωρίζεται περισσότερο από την αλλαγή στην προτίμηση σχημάτων, γνωστών από προηγούμενες φάσεις, και λιγότερο από την εμφάνιση νέων χαρακτηριστικών.

δ. Η κεραμική της πρώιμης εποχής του χαλκού της κεντρικής Μακεδονίας εντάσσεται στον κύκλο της μονόχρωμης, καστανής και μελανής, κηλιδωτής κεραμικής, η ποιότητα της οποίας συγκριτικά με αυτήν της χαλκολιθικής περιόδου είναι κατώτερη. Το ίδιο ισχύει και για το σχηματολόγιο, το οποίο είναι τώρα φτωχότερο. Διαφέρει από την κεραμική της νησιωτικής και νοτιότερης Ελλάδας τόσο στα σχήματα των αγγείων όσο και στην ποιότητα. Απ' αυτήν του βαλκανικού χώρου ξεχωρίζει κυρίως εξ αιτίας της απουσίας σχημάτων αγγείων και της ποικιλότατης ανάγλυφης διακόσμησης. Έχει μεγάλη συγγένεια με τη σύγχρονή της κεραμική της Θεσσαλίας. Όπως φαίνεται η Θεσσαλία και η Κεντρική Μακεδονία αποτελούν ιδιαίτερη πολιτιστική ομάδα της πρώιμης εποχής του χαλκού, στην οποία θα πρέπει να ανήκει λογικά και η δυτική Μακεδονία. Η θεσσαλομακεδονική αυτή ομάδα χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία στην κεραμική των φιαλών με συχνή συγκλίση, τη συχνή εμφάνιση των δίλαβων υδρίων, από τη φτωχή διακόσμηση κυρίως με ανάγλυφες ταινίες, από τη συχνή παρουσία κυλινδρόσχημων λαβών, και χείλους αγγείων σχήματος Τ ή αμυγδάλου.

ε. Η κεραμική της κεντρικής Μακεδονίας παρουσιάζει στην αρχή της πρώιμης εποχής του χαλκού στενότερες σχέσεις με πολιτισμούς του βαλκανικού χώρου. Η εισηγμένη κεραμική στη Θεσσαλία και οι απομιμήσεις χαρακτηριστικών αγγείων, όπως είναι οι ασκοί και οι «σαλτσιέρες», στη βαθμίδα Α-μέση της κεντρικής Μακεδονίας δείχνουν επίδραση από το νότο, που αυξάνεται συνέχεια. Την ίδια περίοδο εμφανίζονται στην ανατολική Μακεδονία στοιχεία καθαρά βαλκανικά, ίχνη των οποίων διαπιστώνονται και στην κεντρική Μακεδονία. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στο βαλκανικό χώρο, όπου σειρά νέων στοιχείων εμπλουτίζουν

38. Για τη μελέτη των οστών ζώων από τη Θεσσαλία βλ. K. P. Amberger, *Neue Tierknochenfunde aus der Magoula Pevkakia in Thessalien. II Die Wiederkäuer* (1979). Για τη Μακεδονία βλ. C. Becker, *Kastanas-Die Tierknochenfunde, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, 5 (τυπώνεται).

την κεραμική. Είναι η μεταβατική περίοδος στον πολιτισμό του Έξερο, η αρχή της βαθμίδας III του πολιτισμού Baden και η βαθμίδα Α-μέση της κεντρικής Μακεδονίας. Στο νοτιότερο ελλαδικό χώρο έχουμε το τελευταίο στάδιο της Πρωτοελλαδικής II, το οποίο χαρακτηρίζεται από μια οικονομική, εμπορική και πολιτιστική άνθηση³⁹. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, ότι η άνθηση αυτή στάθηκε αιτία στενότερης επαφής μεταξύ του ελλαδικού και του βαλκανικού χώρου με αποτέλεσμα την αμοιβαία επίδραση, όπως διαπιστώνεται στην κεραμική.

Στην αρχή της μέσης εποχής του χαλκού (βαθμίδα Β) οι σχέσεις της κεντρικής Μακεδονίας και του βαλκανικού χώρου γίνονται χαλαρές, φαινόμενο που ήδη άρχισε να παρουσιάζεται στο τέλος της πρώιμης εποχής του χαλκού. Η κεραμική συγγενεύει τώρα στενά με αυτή του θεσσαλικού χώρου, κυρίως στο σχηματολόγιο των αγγείων, και διαφέρει φανερά από αυτήν της πολιτιστικής ομάδας Vučedol⁴⁰. Η τάση αυτή θα συνεχιστεί και στην ύστερη εποχή του χαλκού⁴¹.

Αθήνα,
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Ιωάννης Ασλάνης

ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ
ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

1. Καλίνδρια	16. Δρυμός	31. Νέοι Επιβάτες
2. Μεταλλικό	17. Χρυσανγή	32. Πλαγιάρι II
3. Λιμνότοπος	18. Περιβολάκι	33. Μεσημεριανή Τούμπα
4. Άσπρος	19. Λητή	34. Μεσημέρι
5. Αξιοχώρι	20. Λεμπέτ	35. Κριτσανά
6. Καστανάς	21. Πυλαία	36. Νέα Καλλικράτεια
7. Ντουρμουσλί	22. Τούμπα (πρώην
Καλαμαριάς)	37. Νέα Σύλλατα
8. Ανθόφυτος Α	23. Τούμπα Θέρμης	38. Βεριά
9. Γυναικόκαστρο	24. Νέα Ραιδεστός	39. Φλογητά
10. Γαλλικός	25. Λουτρά Θέρμης	40. Άγιος Μάμας
11. Φιλαδελφειανά	26. Βασιλικά Γ	41. Νέα Φώκαια
12. Πεντάλοφος Β	27. Βασιλικά Α	42. Μολυβόπυργο
13. Πεντάλοφος Α	28. Βασιλικά Β	43. Ορμύλια 2
14. Λαχανόκηπος	29. Γόνα	44. Ορμύλια 1
15. Μελισσοχώρι	30. Λιβάδι	45. Νικήτη
		46. Τορώνη

39. Renfrew, ό.π. (σημ. 10), 444 και 453. Hanschmann-Miložić, ό.π. 183 κεξ.

40. Για τον πολιτισμό Vučedol βλ. S. Dimitrijević, Vučedoska Kultura i vučedolski kulturni Kompleks, Praistorija Jugoslavenskih Zemalja III, 1979 267 κεξ.

41. Hochstetter, ό.π. Teil 1, 318 και 329 κεξ.

DIE KULTURELLEN BEZIEHUNGEN ZENTRALMAKEDONIENS UND DES BALKANRAUMES WÄHREND DER FRÜHBRONZEZEIT

Geologische Untersuchungen in der Umgebung von Kastanas haben erwiesen, daß an der Stelle des heutigen Axiostales, östlich vom Berg Paikon, während der prähistorischen Zeit, eine Meeresbucht, die sog. «Bucht von Kastanas» lag. Diese, zusammen mit der Thermaikos-Bucht, die ebenfalls eine andere Form als die heutige hatte, bildeten die westlichen, natürlichen Grenzen Zentralmakedoniens. Im Osten, entlang des Strymon-Tales, verbreiteten sich während der gleichen Zeit der See Achinos und das Sumpfgebiet um ihm. Dadurch ergibt sich, daß in der prähistorischen Zeit das zentrale vom Ost- und Westmakedonien durch natürlichen, schwer zugänglichen Grenzen abzutrennen ist. Eine solche Grenzebestimmung ist von Bedeutung, um die kulturelle Entwicklung, sowie Kontakte dieses Gebietes zu studieren.

Durch die Materialbearbeitung aus alten und neuen Grabungen ergibt sich ein dem Forschungsstand entsprechendes klares Bild der kulturellen Entwicklung während der frühen Bronzezeit für Zentralmakedonien. In dieser Zeit sind Beziehungen sowohl mit dem südlich gelegenen Thessalien, als auch mit den nördlichen Kulturen von Ezero und Baden festzustellen. Am Anfang der frühen Bronzezeit sind die Kontakte zum Balkanraum viel enger. In einer nächsten Stufe gleichen sich die Beziehungen zum Süden und Norden aus. Beim Ablauf dieser frühen Epoche und dem Anfang der mittleren Bronzezeit wurde der Schwerpunkt der Kontakten vom Norden nach Süden (Thessalien) verlegt. Trotz den Beziehungen mit den Benachbarten Gebieten, behält Zentralmakedonien seinen eigenen kulturellen Charakter, an dessen Entwicklung die Isolierung des Gebietes durch natürlichen Grenzen beteiligt zu sein scheint.

I. ASLANIS

